BOŻENA HOJKA
Uniwersytet Wrocławski

Od książek kucharskich dla dzieci i młodzieży
do kultury kulinarnej PRL-u...

Anita Has-Tokarz, *Książki kucharskie i (około)kulinarne dla dzieci i młodzieży w Polsce w latach 1945–1989: Teksty — Funkcje — Konteksty*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016, 391 s., bibliogr., il. ISBN 978-83-7784-911-8.

Świat książek, dla bibliologa interesujący sam w sobie, może stać się świetnym punktem wyjścia do analiz i interpretacji kultury. Bardzo dobrym tego przykładem jest monografia Anity Has-Tokarz zatytułowana *Książki kucharskie i (około)kulinarne dla dzieci i młodzieży w Polsce w latach 1945–1989: Teksty — Funkcje — Konteksty*, wydana w 2016 r. nakładem Wydawnictwa UMCS. Perspektywę, z jakiej jawią się czytelnikowi opisane w niej i szczegółowo analizowane publikacje, bardzo trafnie oddają słowa samej autorki:

Bez względu na model, jaki książki te realizują, zawsze stanowią refleks rzeczywistości kulinarnej swej dekady, pełen szczegółów obyczajowych bezpośrednio dotyczących kultury żywienia i gotowania. (s. 208)

Z tego względu omawiane opracowanie zainteresować może nie tylko księgoznawców, lecz także kulturoznawców, historyków czy socjologów. Zwłaszcza że przyjęta w nim perspektywa badawcza z założenia ma charakter interdyscyplinarny.

Przedmiotem zainteresowania autorki są — jak wynika z tytułu — wydane w latach 1945–1989 książki dla dzieci i młodzieży, określone jako „książki kucharskie i (około)kulinarne”. Określenie to wymaga krótkiego wyjaśnienia — do analizowanego zbioru autorka włączyła pozycje, które spełniają kryterium adresata i treści. W pierwszym wypadku decydujący był wiek czytelników poniżej 18 lat. W odniesieniu do treści kluczowe było występowanie w tekście przepisu kulinarnego lub — w przypadku książek nazwanych (około)kulinarnymi — tematyki kulinarnej. Są to więc książki:

Związane tematycznie z kulinariami, przekazujące (oprócz przepisów) szerszą wiedzę — nierzadko fachową, innym razem historyczną — dotyczącą pożywienia, sposobów jego wytwarzania, przetwarzania, przechowywania etc., a niejednokrotnie także porady i rozmaite informacje dotyczące kulinarnej etykiety. (s. 31)

W tym miejscu nasuwa się pytanie, czy nie byłoby lepszym rozwiązaniem posłużenie się w tytule właśnie pojęciem tematyki kulinarnej w książkach dla dzieci i młodzieży, niż operowanie niezbyt wygodnym i językowo nie najfortunniejszym określeniem „książki (około)kulinarne”. Tym bardziej że analiza treściowa omawianych publikacji zajmuje w pracy bardzo dużo miejsca, a do analizowanego zbioru włączone zostały książki bardzo różne pod względem reprezentowanego rodzaju piśmiennictwa, w tym na przykład książki literackie, jak chociażby powieści z cyklu „Jeżycjada” Małgorzaty Musierowicz.

Mimo przyjętych szerokich granic kategorii „książki kucharskie i (około)kulinarne” objęty szczegółową analizą zbiór jest stosunkowo niewielki — są to 24 tytuły w 59 edycjach¹. Rodzima produkcja wydawnicza w tym zakresie nie była więc w latach 1945–1989 imponująca. Jednak dzięki osadzeniu w szerokim kontekście zbiór ten okazuje się wystarczający do ukazania naprawdę rozległej kulinarnej panoramy społecznej i kulturowej omawianego okresu. Konstruując płaszczyznę odniesienia dla jego analizy, Has-Tokarz sięgnęła bowiem do bardzo różnorodnych źródeł dotyczących jedzenia i odżywiania w Polsce okresu PRL, co pozwoliło jej uwzględnić socjologiczny, obyczajowy, pedagogiczny, edukacyjny, a nawet historyczno-polityczny aspekt zagadnienia.

Na uwagę zasługuje przy tym ogromna erudycja badaczki (widoczna również w liczbie pozycji bibliografii załącznikowej i obszernych przypisach bibliograficznych) oraz rozległość czynionych przez nią odwołań, czasami wręcz przytłaczających czytelnika swą szczegółowością i miejscami może zbyt daleko odchodzących od głównego toku wywodu. W połączeniu jednak z rzetelną analizą poszczególnych publikacji otrzymujemy wszechstronne i kompletne opracowanie tytułowego zagadnienia. Bibliologiczna analiza wyodrębnionego zbioru publikacji, „ze wskazaniem na ich ewolucję w zakresie treści, formy edytorskiej i funkcji” (s. 21) — stanowiąca oczywiście główny cel pracy — jest w tym wypadku jedynie punktem centralnym, wokół którego rozpościerają się obszary bardzo interesującej kulturowej refleksji, a książka Has-Tokarz staje się doskonałym przykładem tego, jak rozległą treść mogą mieć analizy bibliologiczne traktujące książkę jako narzędzie i nośnik kultury².

Wprowadzeniem do problematyki monografii jest obszerny *Wstęp*, w którym (poza określeniem celu badań, omówieniem źródeł i zastosowanych metod) autorka nakreśliła perspektywę poznawczą, wychodząc od fenomenu współczesnej kultury kulinarnej i jej medialnej popularności. Píše w nim:

Wielopłaszczyznowemu rozwojowi sfery kulinarnej w przestrzeni medialnej i w życiu codziennym od początku towarzyszyło zainteresowanie ze strony badaczy. Manifestacją tego stał się wręcz lawinowy przyrost literatury penetrującej i diagnozującej domenę kultury jedzenia. (s. 11)

¹ Liczba ta może wydawać się zaskakująco niska również w kontekście objętości monografii, która liczy aż 391 stron.

² Por. K. Migoń, *Bibliologia — nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, nr 2, s. 49–57.

— przede wszystkim w kontekście historycznym i społeczno-kulturowym. Teza ta poparta jest dokładnym i wyczerpującym omówieniem tego bogatego i różnorodnego piśmiennictwa. Na tym tle w dalszej części *Wstępu* zaprezentowany został stan badań nad książką kucharską dla dzieci i młodzieży. Uwzględniony jest w nim przede wszystkim dorobek zachodniej nauki w tym zakresie — prace badaczy amerykańskich i niemieckich — w zestawieniu z którym polskie dokonania jawią się bardzo ubogo. Jak podsumowuje autorka:

O ile polska książka kucharska i inne teksty kulinarne [...] od kilku lat znajdują się w obszarze zainteresowań przedstawicieli różnych dziedzin [...], o tyle zagadnienie książki kucharskiej intencjonalnie skierowanej do młodego odbiorcy to w gruncie rzeczy *terra incognita*. (s. 18)

Omawiana monografia zapełnia więc wyraźną lukę i już z tego względu stanowi ważną i potrzebną pozycję.

Zasadnicza część książki podzielona jest na sześć rozdziałów. Autorka rozpoczyna omawianie dziecięcych i młodzieżowych książek kucharskich i dotyczących tematyki kulinarnej wydanych w okresie PRL od przedstawienia historii tego typu publikacji. W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Z dziejów książek kucharskich dla dzieci i młodzieży na świecie i w Polsce*, szeroko omówiona zostaje geneza tych wydawnictw i ich ewolucja do połowy XX wieku. Popularność zabawkowych kuchenek, profesjonalizacja zawodu kucharza i ewolucja klasy średniej to według Has-Tokarz tylko niektóre z czynników determinujących ich rozwój. Rosnąca popularność tego typu książek zgodna jest też z obowiązującym wówczas modelem wychowania i edukacji oraz ważnym procesem komercjalizacji rynku produktów dla dzieci. Bardziej szczegółowo omówione zostają początki książek kucharskich dla dzieci w Niemczech i w Stanach Zjednoczonych. Wybór tych krajów oczywiście nie jest przypadkowy. Niemiecki rynek wydawniczy najmocniej oddziaływał w drugiej połowie XIX wieku na Europę, w tym na ziemię polskie, natomiast Stany Zjednoczone to według autorki kraj, który od połowy XX wieku wyznacza kierunki rozwoju w obszarze książki dziecięcej, w tym książki kucharskiej. Omawiając początki książek kucharskich dla dzieci i młodzieży na ziemiach polskich, Has-Tokarz uwzględnia specyficzną sytuację polityczną, sporo miejsca poświęca też kwestiom edukacji i książki edukacyjnej. Poza historią wydawniczą omawianego typu publikacji poznajemy zatem społeczny kontekst tego procesu i mechanizmy leżące u jego podłoża. Ten wstępny rozdział — wartościowy również jako samodzielne opracowanie — stanowi wprowadzenie do zasadniczej, analitycznej części pracy.

W kolejnych czterech rozdziałach monografii zaprezentowane zostają w porządku chronologicznym — według kolejnych dekad — polskie książki kucharskie i (około)kulinarne dla dzieci i młodzieży. Każda z części rozpoczyna się omówieniem danego dziesięciolecia pod kątem różnorodnych uwarunkowań i kontekstów istotnych dla rozwoju badanych publikacji. Poza kontekstami oczywistymi, jak na przykład sytuacja na rynku książki ze szczególnym uwzględ-

nieniem książki dziecięcej i młodzieżowej, pojawiają się i mniej oczywiste, jak choćby powiązanie treści kulinarnych występujących w piśmiennictwie dla dzieci (bo autorka śledzi także obecność tej tematyki w czasopiśmie) z sytuacją gospodarczą i trudnościami rynku żywności w Polsce. Bardzo interesujący jest wątek ideologizacji tematyki kulinarnej w latach 1945–1955 czy też przewijająca się w kolejnych dekadach kwestia ewolucji społecznego postrzegania roli kobiety.

Analiza konkretnych publikacji wydanych w poszczególnych dekadach obejmuje zarówno ich treść (często łącznie z ukształtowaniem językowym), jak i formę edytorską wraz z wyposażeniem graficznym. Omówiona zostaje ich kompozycja, struktura tekstów, elementy pomocnicze i uzupełniające, a w warstwie wizualnej między innymi format, okładka, ilustracje. Has-Tokarz interpretuje zastosowane w nich rozwiązania w kontekście rozwoju ruchu wydawniczego i sztuki projektowania. Autonomiczną wartość ma zamieszczony w książce bogaty materiał ikonograficzny (62 rycin), z jednej strony pozwalający weryfikować tezy autorki, a z drugiej dokumentujący ewolucję ukształtowania wydawniczego książek dla dzieci i młodzieży badanego okresu. Warto też zaznaczyć, że przeprowadzając analizy poszczególnych tytułów, badaczka realizuje zadeklarowany we wstępie cel (s. 21) — pokazuje ewolucję tego typu publikacji, eksponując przemiany, jakie zachodziły w ich treści, funkcji i formie. Dodatkowo omawia okoliczności powstania poszczególnych dzieł, przedstawia sylwetki twórców (autorów, ale i ilustratorów czy projektantów okładek), charakteryzuje wydawnictwa, których nakładem się ukazały. Przeprowadzone analizy są więc wielostronne, opatrzone interesującymi komentarzami i często prowadzą do ogólniejszych wniosków o funkcjonowaniu książki dla dzieci i młodzieży w okresie PRL.

Ostatni, szósty, rozdział monografii odnosi się do całego objętego obserwacją okresu. Przeprowadzona w nim analiza badanego zbioru publikacji jako całości (wraz z uwzględnieniem nakładów) ukazuje systematycznie narastającą dynamikę polskiej produkcji wydawniczej w tym zakresie, popularność poszczególnych tytułów (za bestsellery można na tej podstawie uznać książki: *Nastolatki gotują* Sabiny Witkowskiej, *Kuchnia pełna cudów* Marii Terlikowskiej i *W kuchni bez kompleksów...* Anny Czerni) oraz aktywność działających w tym obszarze oficyn (z Naszą Księgarnią na czele). Analizowane dane zostały zaprezentowane w trzech przejrzystych tabelach odnoszących się kolejno do chronologii nakładów (tab. 1, s. 313), wznowień, dodruków i edycji specjalnych (tab. 2, s. 317) oraz wydawców pierwszych wydań analizowanych tytułów (tab. 3, s. 320). Odrębny fragment poświęcony został autorom i ilustratorom analizowanych pozycji. Wreszcie w rozdziale tym znalazł się podrozdział dotyczący tendencji rozwojowych książek kucharskich dla dzieci i młodzieży w Polsce po 1989 roku. Autorka zasygnalizowała w nim najważniejsze zjawiska determinujące dalszą ewolucję tego typu książek, takie jak konsumpcjonizm, prymat kultury masowej, globalizacja czy wreszcie rozwój nowych mediów, a także wskazała najważniejsze według niej nurty charakteryzujące współczesny repertuar książek kucharskich dla

dzieci i młodzieży, między innymi książki skojarzone z ikonami mediów (często bohaterami kreskówek lub filmów dla dzieci i młodzieży); publikacje nawiązujące do utworów z kanonu lektur szkolnych i klasyki literatury dziecięcej; książki kucharskie o charakterze familijnym, zakładające współdziałanie dzieci z rodzicami; książki-zabawki; książki-słowniczki.

Monografia Anity Has-Tokarz to wieloaspektowe i szczegółowe opracowanie zagadnienia książek kucharskich i o tematyce kulinarnej wydanych w okresie PRL, a adresowanych do dzieci i młodzieży. Tak wielowątkową realizację tematu umożliwiła wspomniana już bardzo bogata baza źródłowa, która sama w sobie ma dużą wartość naukową. W bibliografii załącznikowej wykorzystane przez autorkę źródła zostały odnotowane w porządku odzwierciedlającym ich różne typy:

1. książki kucharskie i (około)kulinarne dla dzieci i młodzieży
 - wydane w Polsce do 1989 roku (z uwzględnieniem przekładów),
 - wydane w Polsce po 1989 roku,
 - wydane w Niemczech do 1989 roku,
 - wydane w USA do 1989 roku;
2. rubryki kulinarne i utwory o tematyce kulinarnej drukowane w czasopiśmie dla dzieci i młodzieży, magazynach rodzinnych oraz prasie ogólnego obiegu;
3. bibliografie, katalogi, cenniki, instrukcje ustawy;
4. pamiętniki i wspomnienia;
5. źródła literackie;
6. pisma krytyczne i publicystyczne;
7. inne książki kucharskie (polskie i obce), podręczniki z zakresu żywienia i *savoir-vivre*, kalendarze.

W połączeniu z bogatą literaturą przedmiotu i warsztatem badawczym autorki zaowocowały one bardzo interesującym opracowaniem, które, wychodząc od książek kucharskich dla dzieci, wprowadza czytelnika w kulturę kulinarną Polski okresu PRL.